

Мовазнаўства

Л. М. ШАКУН

БЕЛАРУСКАЯ МОВА Ў ГАДЫ ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ

Вялікая Айчынная вайна пакінула глыбокі след у жыцці народаў нашай краіны. Не абмінула яна і мовы як адной з найважнейшых сфер чалавечай дзейнасці.

Напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны беларуская літаратурная мова як вышэйшая, узорная форма агульнанароднай мовы дасягнула ў спрыяльных грамадска-палітычных умовах савецкай рэчаіснасці высокага ўзроўню развіцця. У Савецкай Беларусі ў межах да 1939 года была ліквідавана непісьменнасць. У рэспубліцы працавала звыш 12 тысяч агульнаадукацыйных школ, у пераважнай большасці якіх навучанне вялося на беларускай мове. У 1940 годзе выдавецтвы БССР надрукавалі 772 кнігі рознага зместу агульным тыражом звыш 10 млн. экзemplяраў, у тым ліку на беларускай мове 375 кніг тыражом каля 8 млн. экзemplяраў. У тым жа годзе ў рэспубліцы выдаваліся 252 газеты разавым тыражом звыш 1 млн. экзemplяраў, у тым ліку 178 газет на беларускай мове з разавым тыражом 825 тыс. экзemplяраў¹. Беларускай мовай карысталіся розныя культурна-асветныя ўстановы (бібліятэкі, клубы, хаты-чытальні і г. д.), радыё, прафесіянальны тэатр, самадзейнае тэатральнае мастацтва, якое набыло ў савецкі час масавы характар. Усё гэта сведчыла аб тым, наколькі вырас за гады савецкай улады грамадскі аўтарытэт беларускай мовы.

Ужо ў пачатку Вялікай Айчыннай вайны ўся тэрыторыя БССР была акупіравана нямецка-фашысцкімі захопнікамі. Гаспадаранне іх на беларускіх землях працягвалася тры гады. Каб насадзіць свой «новы парадок», акупанты не толькі ўстанавілі на Беларусі нечувана жорсткі тэрор, але і распачалі ідэалагічную апрацоўку насельніцтва. У сваіх карыслівых мэтах яны не «пагрэбавалі» звярнуцца да беларускай мовы. На беларускай мове акупанты друкавалі аб'явы, распараджэнні і загады з усякага роду «застрашэннямі» мясцовых жыхароў, розныя прапагандысцкія матэрыялы, перыядычныя выданні — газеты (такія, як «Беларуская газета», «Голас вёскі»), часопісы («Наш край», «Беларуская школа» і інш.), такія-сякія школьныя падручнікі (выйшла іх зусім незначная колькасць). У якасці сваіх лакеяў яны шырока выкарыстоўвалі беларускіх буржуазных нацыяналістаў, якія напышліва называлі сябе «спадарамі». Большасць гэтых «спадароў» з'явілася на Беларусі ў абозе акупацыйных улад. Яны і пачалі пашыраць «сваю» мову, штучную, надуманую, не падобную на тую, якой карыстаўся народ, з устарэлымі, даўно забытымі словамі і зваротамі, граматычнымі формамі і напісаннямі, што ўжываліся яшчэ да пастановы 1933 года. Усё гэта рабілася найперш дзеля таго, каб як мага аддаліць беларускую мову ад рускай. Замяняліся агульныя для гэтых моў словы (напрыклад, *самалёт* — словам *лятак*, *знішчальнік* — словам *ганчак*, *старонка* — словам *балона*, *уласны* — словам *собскі*). Замены адбываліся галоўным чынам за кошт

архаізмаў і вузкамясцовых слоў і зваротаў, штучных словаўтварэнняў, а то і проста перайначання звычайнай формы слова (напрыклад, *жалеза* — у *зялеза*, *камендант* — у *камандант* або *камэндант*). Нямала слоў і зваротаў запазычвалася з нямецкай мовы: *апэль* — заклік, *штрайк* — забастоўка, *акцыя на партызан*, *накіраваньне аддзелаў на акцыю*, *поспех каранце працу* і інш. Прымаліся захады перавесці беларускае пісьмо на лацінку. Але патугі прыслужнікаў нямецка-фашысцкіх захопнікаў павярнуць развіццё беларускай літаратурнай мовы назад, да таго стану, калі ў ёй панавалі арфаграфічны і граматычны разнабой, звесці яе стылістыку да гаворкі адсталых слаёў насельніцтва, да вузкага правінцыялізму не далі хоць якіх-небудзь прыкметных вынікаў. Народ катэгарычна адхіліў усякія спробы перакручвання беларускай літаратурнай мовы, парушэння яе законаў, практыкаванні недалучных пісак у моўным штукарстве.

З першых жа дзён акупацыі Беларусі на яе тэрыторыі стаў зараджацца падпольны антыфашысцкі друк, які выкрываў зьярынае нутро фашызму, хлусню фашысцкай прапаганды, выходзіў у народзе нянавісць да захопнікаў, адданасць сваёй сацыялістычнай Радзіме, заклікаў да змагання з ненавісным фашызмам, расказваў пра гераічную барацьбу на франтах Вялікай Айчыннай вайны і ў тыле ворага, умацоўваў упэўненасць савецкіх людзей у перамозе над ворагам. Ужо ў канцы 1941 — пачатку 1942 года савецкімі патрыётамі быў наладжан масавы выпуск лістовак, перыядычных бюлетэняў, якія часткова друкаваліся, а часткова з'яўляліся ў рукапісным (машынапісным) выглядзе. Падпольная прэса атрымала на Беларусі значнае развіццё. У час акупацыі тут выходзілі 163 падпольныя шматтыражныя газеты, сярод іх 17 рэспубліканскіх і абласных, у тым ліку рэспубліканскія — «Звязда» і «Чырвоная змена», якія друкаваліся на беларускай мове; было выпушчана 80 рукапісных зборнікаў і часопісаў. Амаль палавіна ўсіх падпольных газет выдавалася на беларускай мове².

Для насельніцтва Беларусі і партызан выпускаліся брашуры, плакаты, газеты, лістоўкі, творы беларускіх пісьменнікаў на свабоднай ад ворага тэрыторыі нашай краіны. Тут, на Вялікай зямлі, як з любоўю называла гэту частку краіны насельніцтва часова акупіраваных раёнаў, працавала выдавецтва «Савецкая Беларусь» (з канца 1943 года — Дзяржаўнае выдавецтва БССР). На акупіраваных землях Беларусі пры дапамозе авіяцыі, сувязных і спецгруп засылаліся газеты «Савецкая Беларусь», «За свабодную Беларусь», «За Савецкую Беларусь», газета-плакат «Раздавім фашысцкую гадзіну», сатырычны лісток «Партызанская дубінка», іншыя беларускія выданні. Паводле далёка не поўных звестак, на працягу 1941—1943 гадоў у тыл ворага было закінута звыш 20 млн. лістовак і звыш 5 млн. газет, брашур, плакатаў³. Сярод гэтых матэрыялаў — звароты і лістоўкі «Да рабочых і сялян, работніц і сялянак аб арганізацыі партызанскай вайны ў Беларусі», «Узнімайся, народ мой, на вялікую расплату!», «Смерць здраднікам — фашысцкім лакеям!», «Не давайце крываваму Гітлеру вывозіць нашых дзяцей!» і інш. Мільённая лістоўкай быў выдадзены на беларускай і рускай мовах верш-заклік Янкі Купалы «Беларускім партызанам». У тыл ворага пранікала палыманае слова Якуба Коласа, Кандрата Крапівы, Кузьмы Чорнага, Максіма Танка, А. Куляшова, П. Броўкі, П. Глебкі, М. Лынькова, П. Панчанкі і іншых выдатных беларускіх пісьменнікаў.

Такім чынам, беларуская мова ў гады Вялікай Айчыннай вайны выконвала важную ролю ў арганізацыі народа на свяшчэнную барацьбу з нямецка-фашысцкімі захопнікамі, натхняла яго лепшых сыноў і дачок на гераічныя подзвігі ў імя міру і свабоды. У гэтай барацьбе ўдасканальвалася і сама мова, пашыраліся і шліфаваліся яе выяўленчыя сродкі. Беларускія пісьменнікі, журналісты, грамадскія дзеячы адбіралі для сваіх твораў з невычэрпных крыніц народнай мовы ўсё тое, што дапамагала як наймацней крануць чытача, заклікаць яго да актыўнай дзейнасці, запаліць у яго сэрцы прагу барацьбы, нянавісць да ворага.

У іх творах беларуская мова набывала новыя фарбы і адценні для адлюстравання ў яркай і папулярнай форме хвалюючых падзей вайны.

За гады Вялікай Айчыннай вайны не адбылося якіх-небудзь істотных зрухаў у правапісе і граматычным ладзе беларускай мовы. Суровая рэчаіснасць адбілася найперш на лексіка-фразеалагічным складзе, стылістыцы, на адборы і выкарыстанні моўных выяўленчых сродкаў. Лексічныя працэсы часоў Вялікай Айчыннай вайны ўжо асвятляліся ў беларускім мовазнаўстве⁴. Адзначана, што гэтыя працэсы заключаліся, па-першае, у актуалізацыі ваеннай і звязанай з ёю грамадска-палітычнай тэрміналогіі, слоў і выразаў, што характарызавалі баявую дзейнасць войск, ваенную тэхніку, стратэгію вядзення вайны, тагачасную расстаноўку палітычных сіл. Напрыклад: *кааліцыя, аперацыя, блакада, кацёл, гвардыя, аўтаматчык, салдат, афіцэр, суворавец, бранябойка, пікіроўшчык, партызанскі край, рэйкавая вайна, паліваць свінцом* і г. д. (колькасць іх надзвычай вялікая). Пэўная частка гэтых слоў і выразаў перайшла ў разрад гістарызмаў. Па-другое, адбылася пераарыентацыя ў крыніцах лексічнага запазычання, якія сталі значна вузейшымі, хоць запазычаная лексіка, у прыватнасці з нямецкай мовы, у вялікай колькасці пранікала ва ўсе формы моўных зносін (словы тыпу *месершміт, абвер, фольксштурм, гаўляйтэр, эсэсавец, бліцкрыг, эрзац, фрыц* і да т. п.). Большасць запазычаных слоў з нямецкай мовы ўжывалася з адмоўнай экспрэсіўнай афарбоўкай, што было выклікана незлічонымі ваеннымі злачынствамі нямецка-фашысцкіх захопнікаў на акупіраваных землях. Зараз гэта пераважна гістарызмы, якія выкарыстоўваюцца пры апісанні падзей Вялікай Айчыннай вайны.

Важна падкрэсліць, што новыя словы і выразы, як і новыя формы і прыёмы іх выкарыстання, замацоўваліся ў беларускай мове надзвычай часта па ўзору рускай мовы. Гэта датычыцца не толькі спецыяльных найменняў тыпу *сувязны, акружэнец, бранябойшчык, гвардзейскі мінамёт, прамяя наводка, ісці на таран*. Пад уплывам рускай мовы пашырылася ўжыванне слоў і словазлучэнняў з новымі пераноснымі значэннямі (*арол* — мужны абаронца Радзімы, *сокал* — адважны лётчык, *ястрабок* — самалёт-знішчальнік, *жалезка* — чыгунка, *прачэсваць лес* — ачышчаць ад непрыяцеля і г. д.), узніклі перыфразы тыпу *народныя мсціўцы* — партызаны, *карычневая чума* — фашызм, рэстаўрываўліся некаторыя ўстарэлыя словы (*армада, гвардыя, нявольніца, рабства* і інш.), шляхам парадыравання былі створаны такія выслоўі, як *бліц-драп, бліц-драпала, зондэрбандыт, эрзац-валёнкi, эрзац-роты*, стала шырока выкарыстоўвацца завострана азначная, экспрэсіўная лексіка і фразеалогія тыпу *сцягвятнік* — фашысцкі самалёт, *фашысцкая эграя* (параўн. назвы ваенных памфлетаў-артыкулаў Кузьмы Чорнага: «Шчанюк з берлінскай сабакарні», «Бугаі гітлераўскай пароды», «Тоўстая душа тонкай гадзіны»). Інакш кажучы, з аднаго боку, рассунуліся межы выкарыстання гутарковай, а то і наогул заніжанай лексікі і фразеалогіі, а з другога — узмацнілася неабходнасць у такіх сродках, у такіх стылістычных фігурах, якія надаюць выказванню ўрачысты, патэтычны тон; гэтыя сродкі і зараз часта ўжываюцца для перадачы гераічнага пафасу нашых дзён (*фронт, рубеж, атака, арсенал, гвардыя, штурм, перадні край, сустрэкаць у шыкі* і інш.).

Беларускія пісьменнікі, журналісты, грамадскія дзеячы, апіраючыся на традыцыі народнай моватворчасці, у першую чаргу за кошт яе пашыраючы вобразныя сродкі выказвання, вастрэлі трапнасць і выразнасць свайго слова таксама і за кошт рускай мовы. Як і раней, руская мова заставалася найважнейшай крыніцай узбагачэння беларускай мовы. Яе сувязі з рускай мовай у гарніле барацьбы з нямецка-фашысцкімі захопнікамі становіліся яшчэ цяснейшымі. Усё гэта дало магчымасць выпрацаваць такі стыль выказвання, які найбольш адпавядаў свайму часу, рэалістычна, з вялікай глыбінёй і яркасцю адлюстравання ў розных жанрах беларускай літаратуры (мастацкіх, публіцыстычных і г. д.) незабыўныя падзеі грозных дзён Вялікай Айчыннай вайны.

¹ Гл.: Белорусская ССР за годы Советской власти: Статистический сборник.— Минск, 1967, с. 352—353, 340.

² Гл.: Падпольныя перыядычныя выданні на Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны: Бібліяграфічны паказчык.— Мінск, 1975, с. 15

³ Гл.: Краўчанка І. Падпольныя бальшавіцкі друк у Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны.— Мінск, 1950, с. 17.

⁴ Гл. Баханькоў А. Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд: Сацыялінгвістычны нарыс.— Мінск, 1982.

І. К. GERMANOVICH

Ю. А. ШАКАЛЬ ЯК МОВАЗНАВЕЦ

Юстын Адамавіч Шакаль нарадзіўся 27 (14 па ст. ст.) мая 1909 года ў вёсцы Хароміцкія Ігуменскага павета Мінскай губерні (цяпер Уздзенскі раён Мінскай вобласці) у сялянскай сям'і. Скончыўшы ў 1926 годзе Уздзенскую сямігодку, разам з сябрамі стварыў у роднай вёсцы маладзёжную камуну. Два гады працаваў у камунарскай гаспадарцы. Вольны час аддаваў камсамольскай і асветніцкай рабоце: кіраваў хорам і драматычным гутком, выпускаў насценныя газеты, выступаў перад насельніцтвам з навукова-папулярнымі дакладамі і гутаркамі. Жаданне пабачыць свет прывяло рамантычнага юнака ў Ленінград. Там ён уладкаваўся студэнтам у адзін з драматычных тэатраў і адначасова вучыўся ў опернай студыі, пасля перайшоў на працу ў сакратарыят пісьменніцкай арганізацыі. Нягледзячы на вялікую занятасць, многа чытаў, настойліва займаўся самаадукацыяй. Гады ішлі, і трэба было думаць аб сталай прафесіі. З усіх прафесій Ю. А. Шакалю найбольш падбалася настаўніцкая, і у 1930 годзе ён паступіў у Мсціслаўскі педтэхнікум. Вучыўся вельмі добра. Вось чаму ў 1932 годзе, пасля датэрміновага выпуску, па рэкамендацыі дырэктцы тэхнікума быў накіраваны на вучобу ў Магілёўскі педагагічны інстытут. З другога курса заняткі на літаратурна-лінгвістычным аддзяленні спалучаў з педагагічнай працай: выкладаў беларускую мову на рабфаку, на курсах павышэння кваліфікацыі настаўнікаў, на заводным аддзяленні інстытута. Спрабаваў свае сілы і ў паэтычнай творчасці. Адзін з яго вершаў гэтай пары — «Ростань» — надрукавала газета «Літаратура і мастацтва» (1935, № 46).

Магілёўскі педагагічны інстытут Ю. А. Шакаль скончыў на выдатна і быў пакінуты ў гэтай вышэйшай навучальнай установе выкладчыкам мовазнаўчых дысцыплін. Вельмі хутка ён зарэкамендаваў сябе здольным лектарам і перспектыўным навукоўцам. У 1936 годзе быў назначаны дэканам філалагічнага факультэта. Сярод супрацоўнікаў і студэнтаў інстытута карыстаўся вялікім аўтарытэтам як чалавек разнабаковых ведаў, ініцыятар цікавых грамадскіх пачынанняў, высокакваліфікаваны дарадца па пытаннях мовы і літаратуры. Некаторыя члены студэнцкага літаратурнага гуртка, якім адзін час кіраваў Ю. А. Шакаль, потым сталі вядомымі пісьменнікамі і шчырую ўдзячнасць да свайго настаўніка захавалі на ўсё жыццё. Напрыклад, перадваенны выпускнік Магілёўскага педагагічнага інстытута М. Гарулёў пазней успамінаў аб Ю. А. Шакалю: «Ён падтрымаў мае першыя нясмелыя крокі ў літаратурнай творчасці, быў маім пастаянным кансультантам, крытыкам і сябрам»¹.

У першыя дні Вялікай Айчыннай вайны Ю. А. Шакаль, застаўшыся за дырэктара інстытута, зрабіў усё неабходнае для эвакуацыі вучэбнай базы, дакументацыі і сем'яў выкладчыкаў, а сам потым у складзе народных дружын прымаў удзел у абароне Магілёва. Калі горад быў захоплены акупантамі, ён перабраўся на Уздзеншчыну ў родную вёску, там паступова наладзіў сувязь з падпольшчыкамі, а потым пайшоў у партызаны. Немцы, помсцячы, закатавалі яго сяспёр Адэлю і Зосю. Нядоўга пасля гэтага давялося пражыць і Юстыну Адамавічу: 30 снежня 1943 года ў няроўным баі партызанскай засады з пяці чалавек супраць атрада карнікаў каля вёскі Віркова на Уздзеншчыне ён загінуў. Раз'юшаныя фашысты пасеклі яго мёртвае цела на часткі.